सं० ४८७२

नाम - संस्कारसिद्धिदीपिका

कर्ता - चित्रधरः

पत्रसंख्या - ६ पङ्क्ति सं० x

विषयः - न्यायवैशेषिकम्

न्याय शास्त्र

संस्कारसिद्धिदीपिका
४८७२

4872
F 9 / 2

संस्कारसिद्धिदीपिकेयं

श्रीगणपतये नमः। स्मृतत्वं यद्दृश्यादीन्गृहवार्थान प्रवच्छति। मनोविनोदस्य मेधाभावेनाभ्युपग
च्छतां। अननुभूतस्य स्मरणादर्शनेननुभूतस्य यास्मरणादनुभवस्य स्मरणकारणत्वं कल्पनेन मानुभवना
शे। विस्मरणादर्शनान्नसाक्षात्संभवात्। आपादयत इति। स च व्यापारो भावनानामा संस्कार इति तात्र्ये
काः। ननु स्मृते नैयायिकैर्नानित्तिकत्वं साध्यते। न यावदनुभवध्वंस एव व्यापारः प्रस्तां किमिति कि
याभावनया। न च कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्याधिकरणे विद्यमानस्य कारणताघटकत्वं संसर्गा
रच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपं नियतपूर्ववर्तित्वमेव कारणता
यच्छेदकेन तथा च कथमनुभवध्वंसस्य व्यवधानेन कारणता। न हि स्मरणाव्यवहितप्राक्क्षणे स्मरणसमवा
यि नित्यध्वंससंबंधेनानुभवोयन्नेतेन तदानीमनुभवस्यानीतत्वात्। तेन संबंधेन तत्सत्वस्य तत्संबंधसत्ता
मात्रनियम्यत्वेविनष्टस्यापि स्मृतेर्ममायं घटस्तत्प्रसंग इति वाच्यं। अतीतविषयकसंस्कारादेरपि दृष्टाणामस्मरणस
मानतानां। संस्कारसंसर्गितात्वनीतेस्यानुभवस्य स्मृतेः पूर्वं सत्त्वात् तत्संयोगसमवायादिविलक्षणस्य सं
स्कारस्यानीतपदार्थस्मृतानियामकत्वोपगमेननुगतस्य ध्वंसस्य न तथात्वकल्पने लाघवोचितत्वात्। यदि च का

व्यापारेणतु व्या
पारिणोनान्यथा
सिद्धिः

२

राम।

धीधिवक्षणादेशावच्छेदेन कार्यायवृत्तित्वाकस्मिकत्वं न मानो वैकालिकापत्तेः संसर्गावच्छिन्नकालिकविशेष
णतासंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेवानियतपूर्ववर्तित्वं कारणता
शरीरादीनाम्। अन्यथा आत्ममनसोः संयोगादेः कारणत्वप्रसङ्गात्। यत्सत्त्वावच्छिन्नपूर्वक्षणोपि घटादिकं च
द्वयवावच्छेदमनसोः संयोगाभावस्य विद्यमानत्वात्। यथा जलतुलायां देशे वः समवायावच्छिन्नकालिकविशेषणता
नवच्छेदवस्तुः संयोगाभावस्य घटत्वावच्छेदेन तदानीं कालेः सत्त्वात्। अन्यथा घटे समवायेन तदानीं वस्तुः संयोगदशाने
प्रसङ्गात्। नव्यास्तु कपाले घटे समवायेन तदानीं वस्तुः संयोगदशानिमनोमात्रघटावच्छेदेन तदानीं
काले समवायावच्छिन्नकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकवस्तुः संयोगाभावस्य सत्त्वादिति वाच्यं। तादृशा
धीमात्राभावकपालावच्छिन्नसमवायावच्छिन्नकालिकविशेषणतानवच्छिन्नप्रतियोगिताकवस्तुः संयोगाभा
वो गोचरीक्रियते ननु [illegible] समवायावच्छिन्नकालिकविशेषणतासंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकः [illegible] नकारण
ताघटकनियमनिविष्टश्च नो [illegible] भावस्य [illegible] समवायादिसंसर्गभेदेन कालिकविशेषणता
तदानीं समवायेन [illegible] अत्र हि समवायावच्छिन्नकालिकविशेषणतानवच्छि

मी. टी.
२

न्नप्रतियोगिताकोऽगवाभावो गोष्ठावच्छेदेन कालेऽगत्वेन न हि तत्र समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽगवाभावो गोष्ठे
कालावच्छेदेन गृहीतुं शक्यते समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य गवाभावस्य गोष्ठे आश्रयत्वनिरूपकाकालावच्छेद
नासंभवात् तन्नापि समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽगवाभावो गोष्ठे कालेऽचाधिकरणेऽगत्वेन इति साम्प्रतं रहानीया
न वृषये समवायेन गौरिति प्रमयस्यापि प्रसंगात् । समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकगवाभावस्य गोष्ठे हि मते: प्र
संगावावयवे तर्वदेवयेदानीं काले विद्यमानत्वात् । न च शुद्धकालिकविशेषणतासंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकोऽगवाभावो गोष्ठावच्छेदेन कालेऽगत्वेन इति वाच्यं तेदानीं गोष्ठे गौरिति प्रतीतिप्रसंगात् । स्वं च संयो
गावच्छिन्नकालिकविशेषणतानासंसर्गाणामस्य रागात् पूर्वमनुभवस्याप्यनतिविस्तत्नमसंस्कारावच्छिन्नकालिकविशे
षणातत्वोपगमात् तन्नतत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽनुभवस्याभावः स्मरणसमवायिदेशावच्छेदेन स्म
रणाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन इति संभवत्यनुभवस्य स्मरणकालात् । स्यमेव च यागस्य स्वर्गजनकत्वानि
तिविभागेन । तदा ध्वंसावच्छिन्नकालिकविशेषणतया निर्विशेषानुभवः स्मृतेः व्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन तदभ
वगम्यतां किमिति त्रिकसंस्कारकल्पनया । अनतिरिक्तस्य संस्कारस्य कालिकसंसर्गावच्छेदेन लत्वकल्पनावेश्यतास्मत्

एग.
२

स्य ध्वंसस्य कालिकसंसर्गावच्छेदकत्वकल्पनस्यैव लघीयस्त्वात् । परिचयस्मारणाजनकत्वमनुभवस्य न साक्षात् किं
तु परं परितेनेनजनकसंस्कारजनकतामित्यनेन दृश्यमानिमननकल [illegible] ध्वंसजनकत्वमेव परं परीनं स्मृतिजनकत्व
मित्यनुपपत्त्या नानाविनिवेशे नैयायिकानुभूतो ध्वंसो ऽपि ध्वंसो रोगादिवन्तोद्भूत स्मर्यनेनैवानुभवध्वंसस्य सत्त्वेन स्मरणा
दस्य दुर्वारत्वात् । संस्कारकल्पने च रोगादीनां संस्कारस्यापि विनाशान्न कारणाभावादेव न स्मृत्यापत्तिः । न च रो
गादिसमकालीनस्वस्मरणे योग्यताशून्यत्वेः न च कित्वेन स्मरणोपप्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं उक्तकालेप्यनुभवानन्तरं स्व
मनुमाद्यसंसर्गात् । न च नाशासत्त्वेः प्रतिबंधकत्वमुक्तरीत्यानुभवध्वंसस्य केवलजनकत्वाभिप्रायेणाविरोधानिरिति
गौरवात् । न च रोगादेः संस्कारनाशकत्वकल्पने गौरवेन साम्यं रोगादेः संस्कारनाशकत्वस्यापि विनिगमकाभावेन कल्पित्वनैयथा
पत्तादिनि गत्यं संस्कारनाशकत्वकल्पने स्मृतिप्रतिबन्धकत्वेन फलमुपलभ्यतया प्रोपत्त्याभावात् । न च सप्रतिबन्धकत्वेन रोगा
देः संस्कारनाशकत्वकल्पनानपेक्ष्यतेन तेन ध्वंसस्यैवाभावस्योत्पत्तिकाले सत्त्वेनानध्वंसाभावघटितेन सामग्र्यभावा
न्नानुध्वंसाभावस्य सामग्र्यां प्रतिवेशे रोगहीनस्याप्यनुभवो न तानुभवादप्यविप्रतिधानादिसमवधाने नियम
नःस्मरणोपपत्तेः संस्कारकल्पने तु नायं दोषः । न चाहि दृष्टसंस्कारे समानविषयकसंस्कारस्य कारणत्वात् संस्कारस्व

सी. का.
२

त्तिसमानविषयकानुभवस्य कारणत्वेन दृढसंस्कारजनने समानविषयकानुभवस्य कारणत्वोपगमात्समा
नविषयकानुभवमात्रादेव दृढसंस्कारः। न च समानविषयकसंस्कारेण तज्जनकानुभवसहकारेण तन्नीयस्साति
दृढसंस्कारजनने नापत्तिरिति वाच्यं समानविषयकानुभवस्य संस्कारकारणतावच्छेदककोटावनिवेशे संस्कार
फलत्वानिवेशात्। अननिवेशे संस्कारफलत्वं च समानाधिकरणस्वपूर्वक्षणावच्छिन्नतादात्म्याभावावच्छिन्नप्रतियो
गिताकस्य संस्काराभावस्याधिकरणत्वं अनुभवोत्तरद्वितीयक्षणे चानिरुक्ताभावसंबंधेन संस्कारसत्त्वात्संस्का
राभावविशिष्टस्यानुभवस्य सत्त्वमिति नोक्तापत्तिसंभवः। दृढतरसंस्कारे च समानविषयकदृढसंस्कारस्य कार
णत्वं दृढसंस्कारस्य दृढतरसंस्कारजनने समानविषयकानुभवस्य सहकारित्वं कल्पनीयं दृढतरसंस्कारणाद्वथ्ये
यमदृढनीयं दृढत्वाद्यपेक्ष्य संस्कारत्वावान्तरजातिपदः। न च समानविषयकसंस्कारे संस्कारस्य प्रतिबंधकत्वात्कथं स
मानविषयकसंस्कारेण दृढसंस्कारजननमिति वाच्यं तादृशप्रतिबंधकत्वस्याप्रामाणिकत्वात्। न च दृढसं
स्कारेण समानविषयकानुभवसहकारेण दृढतरसंस्कारजननं न काले दृढसंस्कारस्योपजननप्रसंगः। न
स्योपजनकतायाः समानविषयकसंस्कारानुभवघटितसामग्र्याः सत्त्वादिति वाच्यं विशेषणजनः दृढतरसंस्कारस्या

अनुभवः

एम.
२

पिदृष्टत्वनामाख्यांतनया जातिव्याप्यावच्छिन्नस्यैकस्यैव संस्कारस्योत्पत्तेः । दृष्टत्वजातेर्दृष्टत्वादिजातिव्यापकत्वात् ॥
दृष्टेन समसंस्कारोत्पत्तेरसम्भवनीयं । किंच संस्कारासिद्धौ स्मृतेरनुभवस्यैव स्मरणोपकारकत्वं वा अस्तु । तन्न संभवति स्मरणस्य
यद्दिनप्राक्क्षणेऽनुभवस्याभावात् । यद्यपि तद्ध्वंससंसर्गेणानुभवस्य स्मरणकारणतास्तु स्वध्वंसावच्छि- अ
न्नकालिकविशेषणतासंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावघटितनियमरूपसंबंधेनानुभवस्याधिके तत्संयोगसम्बा
भावावच्छिन्नकालिकविशेषणतया स्मरणप्राक्क्षणेऽनुभवस्यासत्त्वे ध्वंसावच्छिन्नकालिकविशेषणतया सत्त्वादि-
ति चेन्न । विनष्टस्यापि ध्वंसावच्छिन्नकालिकविशेषणतया तत्काले सत्त्वेऽतिप्रसङ्गात् । विप्रागभावावच्छिन्नकालि-
कविशेषणतया सत्त्वमुपगन्तव्यमित्यस्य चमत्कारित्वाभावात् इति । किंच साक्षात्कारत्वविजयोऽत् । यदि च ध्वंसविशिष्ट- वैशिष्ट्ये समानकालिकत्वेन
कालिकविशेषणतानुभवस्य परंपरासंबंधेन साक्षात् एवं च कालिकसंबंधसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
स्यानुभवाभावस्य स्मरणप्राक्क्षणे सत्त्वेऽपि निरुक्तपरंपरासंबंधेन संबंधित्वेन विलक्षणेन साक्षात्कालिकसंसर्गेण
तद्घटकबोधे न । सत्त्वस्यैव कालिकसंबंधसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविरोधित्वात् । साक्षात्कालिकसंसर्गेणानुभवसत्त्वं
चानुभवनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितकालिकसंबंधनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितस्मरणाव

संसर्गतास्था

सि. का.
५

हितपूर्वस्मरणेनांशे ग्रीक्षिपते। निरूपकत्वं चेत् संसर्गेणानुभवसंबंधित्वं चानुभवनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितध्वंसत्वनिष्ठा
वच्छेदकतानिरूपितकालिकसंबंधनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितं न च पूर्वोक्तानुयोगितानोपि चरमेवेति न
को विशेषः। किंच संस्कारानभ्युपगमेपि संस्कारसंसर्गावच्छिन्नकालिकविशेषणतायाः संसर्गतानभ्युपगमे स्म
रणकारणतावच्छेदकानुभवप्रागभावापादकावैयर्थ्यमेव चेत् ध्वंससाधारणमेवानुभवस्य स्मरणकारणत्वमस्तु किं
संस्कारकल्पनयेति विभाव्यते। न च घटत्वप्रकारकैतद्घट[illegible]कानुभवान घटत्वप्रकारकपटंतनरविशेष्यकस्मरणा

विशेष्य

पत्तिवारणाय तत्तद्व्यक्तिविशेष्यकघटत्वप्रकारकानुभवत्वेन तादृशानुभवध्वंसत्वेन वा कारणत्वमंगीकार्यमिति
व्यक्तिभेदेन कारणतानां कोटिकल्पने महागौरवं न त्वेवं संस्कारकल्पनेऽपि तत्तद्घटत्वप्रकारतानिरूपित
विशेष्यतया स्मरणे तादृशविशेष्यतया संस्कारस्य तादृशविशेष्यतया संस्कारो तादृशविशेष्यतया चानुभवस्य कार
णत्वमिति घटत्वप्रकारतानामानुपकारणतानन्त्यमिति महागौरवं। विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वे तु तत्तद्भेदेन
कारणताभेदे गौरवमिति नेत्याशंकनीयं तेनैव रूपेण कारणत्वेऽपि तत्तद्विशेष्यतया तत्तन्निष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वे
पि तद्भेदेन कार्यकारणभावभेदस्यावश्यकत्वात्। तत्तु घटत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतया स्मरणे तया संस्का

एम.
५

निरूपितत्वं ससम्यर्थः

स्म

त्वेन सामान्यत एकमेव कारणत्वं न तु प्रत्येकं भेदेन समवायेन स्मरणत्वावच्छिन्नं संस्कारत्वसंबन्धेनेत्यर्थः सामा
न्यतः कारणत्वं समवायेन अनुभवत्वसामान्यं संस्कारत्वावच्छिन्नं प्रति तत्प्रकारतानिरूपितविशेष्यतया पक्षादिकारणे
स्मृतौ इति न तु अनुभवत्वसम्बन्धेन स्मरणत्वावच्छिन्नं प्रति प्रकारतानिरूपितविशेष्यतया अन्यत्र अनुभवविशेषसामान्यसामा
ग्री प्रविष्टा अनुभवत्वानुगमेन कार्यनियमनं संभवतीत्यत आह तत्संस्कारत्वसविषयकत्वमपि निष्प्रतीतिनिर्वाह्यं तत्र संस्काराणां सवि
षयकत्वमनुभवसमानाधिकरणसंस्कारकार्यकारणभावे स्मरणं चोत्पादयितुं विषयतासंबन्धेन संस्कारत्वस्य सविषयकत्वं नापद्यत इति ना न

सविषयकत्वेन

सविषयकत्वेनानुभवव्याप्यसामान्यानुभवप्रसंगात् विषयतया तत्त्वेनानुभवेनाशास्य न स्मृतिसामान्यं प्रति बन्धकत्वं [illegible] कल्प
ने गौरवात् अनुभवध्वंसस्यापि अनुभवप्रध्वंसस्य तत्संयोगध्वंसस्य स्मृतिविशिष्टमनागतिहेतोर्विषयत्वमतं

सविषयकत्व

गाद्य। विशेषणपदानां सूक्ष्मध्वंसादिकं तत्र तत्र स्मरणसामग्र्याः स्मरणसाधारणं प्रतिबन्धकत्वकल्पने संस्कारानुपगमे न द्विगुण
फलकस्य कारणानुभवध्वंसस्य न ध्वंसस्य समानसामग्रीमध्ये निवेश्य न इति महद्गौरवं स्मृतेरेव संस्कारानुपगमेन द्विगु
णत्वकल्पनाकारकसंस्कारत्वेन सामग्रीमध्ये निवेशे संस्कारस्यैव निमहद्गौरवं संस्कारानाधेयं। नेत्यशान्तेषु विषयेषु प्रमेयं
संस्कारकोटिकस्मरणेशानं गुणिनसंस्कारकोटिकस्मरणं सामग्रीप्रतिबन्धकत्वनाप्यस्मनं च संस्काराव्यादिनापितित्येवं

सि.का.
५

स्वप्रकारकानुभवध्वंसघटितानां सामग्रीणां विषयत्वेन भेदेन प्रतिबंधकताभावात्तं गुरुधर्मावच्छिन्नमपि फलमविनश्य
चिन्तनमिति चेन्न। तत्तद्विषयत्वेषु संस्कारकोटिकेष्वनयापि स्मृतिविशेष्यतया न तत्संस्कारभेदेन भिन्नानां निवर्तको हे
धकघटितानां सामग्रीकोटौ नां गुरुधर्मावच्छिन्नपत्तिं वेधकतावच्छेदकत्वेन संस्कारमंगीकृत्य तावत्येव गौरवात्। नन
स्मृतित्वं संस्कारभेदेन कार्यतानामेदस्यैवावच्छेदकत्वे स्मृतित्वं प्रत्यनुगतकार्यकारणताविरहप्रसंग इति चेत् स्मृत्यनुमा
नभजन्येन सविषयकः संस्कारो नांगीकृतः नड्डपगमेनु विषयतया स्मृतिसंस्कारयोः कार्यकारणभावानुपगमेन वि
षयभेदेन कार्यकारणभावाभावे विशेष्यविशेषणमयत्वे कार्यकारणभावाभावादिरूपावेदिनं भाकघटत्वप्रकारता
निरूपितविशेष्यतयास्मरणेतादृशविशेष्यनुपातसंस्कारस्यकारणत्वे घटत्वप्रकारकेऽपि घटविशेष्यकस्मरणोत्पन्न
कोऽपि घटविशेष्यविधे घटत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयैव नहि उद्भूतस्मरणापत्तिः घटो न स्मरणोमात्रम्यथाविकाषाः
सामग्र्या लक्षणाविषयत्वान्। तथाहि स्मृतावच्छेदेन घटत्वं नरविशेष्यकयाधनितविभावे घटत्वं नरविशेष्यकघटत्व
प्रकारकस्मरणजनकनियतो हि घटसंबंधिदर्शनाद्युद्बोधकसत्त्वे नरघटच्छेदेन घटत्वप्रकारतानिरूपितविशे
ष्यतयानवच्छिन्नमसंस्काराद्युद्बोधकसमाहारसामग्र्याघटत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयानवच्छिन्नमसंस्कार

5

राम:
५

तोमाद्रव्योत्तिकाघटं नास्तीत्याचेनतन्तुह्रदेष्वचशिष्टे वेदानीमितिचेन्न । तन्नघटत्वविशेष्यतयाजस्वतानेजसमवायेना
नेनघटत्वविशेष्यत्वविशेष्यतयापातानुम्फकारणत्वांगीकारात् । घटं नास्ति इत्यत्र भूतलसमवायेनकसामग्रीकुम्भोघटंनत्वमिद
ज्ञिविषयतेनपातानेत्प्रापिनिवेशान्न । तदुक्तिंतसाधम्प्राश्चैनत्वघटे विरोधेन च घटत्वभेदेवन्नघटत्व तज्जविषयतानुपा
नम्भतानेनघटत्वतद्विषयतपाकरणात्वेमहामोरवमिति वाच्यं अनुमितिहेतुकार्यनियमनायेनाहृष्टकार्यका
रणभाववृत्तेस्वतान्तात्यादितघटत्वेमान दृश्यत्वप्राप्ततानेताद्दृशपरामर्शीयत्वनघटत्वेमान दृश्यत्वयान्निमन्नु
मितोनसमवायप्रमासमाकार्यकारणभावः तथाहि ति धर्मितावच्छेदकनिवेशस्यावश्यकत्वे तज्ज्ञनघटत्वेन रनकार्य
कारणभावापत्तेः । किन्तु विशेष्यतावच्छेदकनिष्ठप्रमासमाप्यप्रकाशविषयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकनपानुमितौद्र
व्यत्वाद्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतापरामर्श । कारणत्वधोव्यानेनवमेवत्वेननघटत्व
वत्त्वविशेष्यतावच्छेदकतापरामर्शनवत्त्वेन तेननघटत्वविशेष्यतावच्छेदकेनानवच्छेदकताकानुमितिमापत्तिरितिवाच्यं
। तेनद्रव्यविशिष्टविशेष्यतावच्छेदकानुमितौ तेनद्रव्यविशिष्टविशेष्यतावच्छेदकताकपरामर्शस्यपरामर्शप्रमासम
विशेष्यतावच्छेदकनिष्ठप्रमासमायाकारणत्वांतरस्यकल्पनीयत्वात्तन्नवेवं तन्नघटत्वविशेष्यतावच्छेदकानुमितेः ।

सि.च.
६ छि

घिंडित्वमेव विशिष्टविशेष्यतावच्छेदकत्वनियमात्रन्त्र विशेष्यतावच्छेदकनिष्ठप्रमासमानकार्यकारणभावो न प्र
मान इति वाच्यं अप्रमात्मकविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नप्रकारताभ्युपगमेन निरवच्छिन्ननिष्ठप्रकारताकविशिष्टविशेष्यतावच्छेदकानुमि
तिसंग्रहत्वप्रतिहतकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात् । न च निरवच्छिन्नप्रकारतया बुद्धौ जातेनात्मत्वेन कारणत्वा
वैव निर्विवाद्यं संसर्गतयैव भ्रमजनकतापानिरवच्छिन्नप्रकारताभ्युपगमात् नाद्यकार्यकारणभावस्य कल्पनेऽपि न गौर
वमिति न च निरवच्छिन्नप्रकारतया बुद्धौ निरवच्छिन्नप्रकारतया बुद्धेः कारणताभ्युपगमात् भ्रमस्य त्वन्नन्तरं घटी
यबुद्धेः पूर्वं प्रकारतया सत्त्वात् अधिकारः इति वाच्यं एवं सति अनन्तरं निरवच्छिन्नप्रकारतया बुद्धेः सम्भवो या
धकाभावात् । घटीयबुद्धेः त्वनापि प्रकारतया सत्त्वात् । न च अभावनिरूपितनिरवच्छिन्नप्रकारताकत्वेन गौरवं घटी र
यबुद्धिर्नानारूपप्रकारतया अक्षावगतौ निरवच्छिन्न एव यामि मध्याप्यतिरेकेण नानात्वं निरवच्छिन्नप्रकारतया
कल्पनामपेक्ष्य अप्रमात्मकानामनवच्छिन्नप्रकारताकत्वस्यैवोचितत्वात् । भ्रमत्वस्यैव भावव्याप्यत्वाभावात् तथा ल
त्वेनानुपपत्तेरिति निरूपणप्रमानिष्ठप्रमावच्छेदकं वदितत्प्रकारतानिरूपितविशेष्यताभिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकार एष.
तानिरूपितनपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकबुद्धित्वेन विशेष्यविशेषणाभिति मायेन वह्निविशिष्टबुद्धित्वमाहार्यबुद्धि ६

न्तु केवलं विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमात्रेण नानात्वेऽभिचारः । न च विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमात्रेण बुद्धित्वमेव विरोधिता न प्रतियोग्य
तावच्छेदकमस्तु आहार्यबुद्धिस्तु केवलं विशेष्ये विशेषणतामात्रेणेति वाच्यं । निर्विकल्पकज्ञानं केवलं विशेष्ये विशेषण
मात्रेण बुद्धेरूपस्यास्यैव लौकिकविशेष्ये विशेषणमात्रेण बोधतामप्राप्तः छायाप्रतिनियमस्य वारकत्वमनेनाप्रामाण्य । छांहि
णाविपिरोधितानीतत्केवलं विशेष्ये विशेषणमात्रेण बोधाभ्युपगमेति निगोडः । इत्यं चेतत्छायात्मनः इष्टत्वया निनिमित्तिद्धिस
तेपितद्य ज्ञानो इष्टच विधेयतानिरूपितात्रैव पनीयच्छेदकतया ऽनुमितिमात्रपत्तिः प्रमेयत्वेनानुमितिः स्माद्यपक्षीजिकाया : सा
धम्यात्तथा विषतानाम्नाहिता स्यात्तावच्छेदकत्वं नत्याद्यवच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धियाधाभावाद्यधिकरणत्वं
स्यात् । नद्यच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकत्वं ... ताहात्म्यमनुपपन्नं च शोधि करणान्यत्व ... विशिष्टेवतत्पक्षत्वावच्छिन्न
नद्यन्तिव्यति विषयतया तात्पर्यहेतुत्वाभ्युपगमेन प्रमेयत्वेन ऽनुमितिमात्रापत्ति एवं मानसौकुर्व्यौप्रमेयत्वेन इव्यतिविषय
तया तातेस्यानिवेशात् । न हि प्रतिताप्राग्य एत च्छेदकावच्छिन्नात् । नो किमपत्तिः संभवति ... पत्तन्निमित्तत्वविषयतया
नायनमानाताय निर्विकल्पकात्पूर्वं तन्निमित्तविषयतया ज्ञानानामसत्वात् । अभिचारादिति चेन्न प्रमेयत्वविषयविषयक
ज्ञानस्वसमानताविशेषणाभिचारस्तु तमगतानद्य इति स्यात् । विद्धिनानस्मान्नसिद्धिः सविषयकसंस्कारादिति चेन्न

सि॰ का॰
८

मे च संस्कारो नानुभवत्वेन कारणता स्मरणे न तु जन्यत्वे संस्कार इति सिद्धान्तविदः । दीधितिकृतस्तु ज्ञानत्वेने
व संस्कारं प्रति कारणता स्मरणं प्रति नापि जन्यत्वेन संस्कारः । यथा महत्त्वे नु भवत्व स्मरणे न स्मरणप्रसंगात् निर्णीताभि
धायकस्य लघुनो ज्ञानत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे संभवति संस्कारं प्रति अभिधायकस्यानुभवत्वस्य न तथात्वं गौरवादिति मानुभव
त्वं । ज्ञानत्वेनैव संस्कारे जनकत्वे स्मरणे जन्यमाने संस्कारकत्वेनानपेक्षः । नचानुभवत्वेन जनकत्वे लघुत्वे भूतेस्म
रणे स्मरणप्रसंगः इति चेन्न । ज्ञानत्वेन प्रत्यक्षस्मरणे न संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेन न समानविषयकस्म
रणस्यैव संस्कारोत्पादकत्वात् कथं न प्रत्यक्षस्मरणे न संस्कारोत्पादकता इति गौरवं तु प्रत्यक्षस्मरणस्यैव संस्कारोत्पादके
त्वात् । अथ किमिदं च स्मरणत्वेन नाशनत्वं समानविषयकत्वसमानाधिकरणस्मरणप्रागभावासमान
कालीनत्वं चिरकालीनत्वं क्षणिकत्वमनुभवजनितत्वमानस्मरणप्रागभावासमानकालीनेन स्मरणेन संस्का
रोत्पादनेन नष्टत्वं गौरवात् । स्मरणे तु स्मरणप्रसंगात् अपितु नानुभवेन च स्मरणेन किं नु ताभ्यां संस्कारो
त्पन्नः स्मरणं क्षणिकत्वेन न क्षणिकत्वे न कारणं च संस्कारेनुभवत्वस्य च स्मरणं जनितसंस्कारोत्पादकत्वं तु
नैव स्मरणं नाशक्तिमिति विनश्यत्क्षणिकत्वेन न तत्संस्कारोत्पादकता कारणमिति दिनत्रयविलम्बेन वा भीति विभाव्यतेन तान्तवं

८

प्रसंगः। नच नाशेन महालंबनसंस्कारप्रतियोगितया ज्ञायमानो नाशः परसंस्कारो विप्रतियोगितया नापतए
वेति परसंस्कारस्यापि प्रतियोगितया भानाङ्गो माधानाधिकरणे नकारणस्य परस्मारणस्य नत्वंमीमभावान्नेनापने
नमहालंबनसंस्कारनाशस्तिवाअं परसंस्कारस्यापि प्रतियोगितया नाशोमाज्ञनिष्ठपरसंस्कारस्यापि प्रतियोगि
तानाशः स्यादेवं केवलेपरद्विषयकसंस्कारनाशस्थले स्मृतामाः सामग्र्याः तदानीमसत्वादिति चेन्न तन्नेमद्वि
षयकसंस्कारभिन्नवृत्तिप्रतियोगितया नाशे तन्नद्विषयकसंस्कारभेदस्यापि कारणत्वाभ्युपगमात्केवलपर
द्विषयकसंस्कारनाशसामग्र्याः परद्विषयकसंस्कारभेदेनापि घटितत्वात्तादृशपाश्वसामग्र्याः प्रकृतेऽभावादि
त्यिकाचिदत्रचपत्तिरपि चपरद्विषयकसंस्कारनाशसामग्री तु घी· एकादशस्मरणपरद्विषयकसंस्कारभेद
दिकारणकत्वापत्त्या अपरपरद्विषयकस्मरणभेदकूटपाचेनिवेशे पंतस्मादनुभवत्वेन कारणत्वमुररीकु
र्वाणाः प्रांचएवश्रेयांसः। नचानुभवत्वस्यानिर्विषेदिकृत्सामानदातस्याः कारणतावच्छेदकत्वकल्पनाचेनस्याः प्र
माणप्रसत्यादिदनेनिवाअं· अनुभवामीतिप्रत्यक्षस्नएवतस्याः सिद्धेः। नच सिञ्जानितसि·संधेत्यापित्तः
स्वगानुमाने स्वाम्यनुभवामीतिप्रयोगान्नानुमिनोमनुभवत्वजातिसिद्धिरिति वाच्यं· तत्रेषि प्रत्यक्षस्मत्वासात्

रत्वस्याभावेनाप्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । अनुमीयमानं वा तु भवत्वनानिः न चाहि संस्कारकारणताधर्मत्वस्य वच्छेदक
तावच्छेदकारणतात्वादिति कारणतापत्तिरूपकत्वापत्तेः द्वकतायांसाक्ष्मानायां तन्त्वावच्छे घटत्वघातत्वा
नौ शरीरत्वोपवत्तोपाधौ शरीरेगोत्वेपसत्त्वप्रतिबंधानान्तत्वानत्वा हीनत्वाममभिन्नधर्मत्वमावच्छेदकतावत्तीसं
स्कारत्वेन मनुष्यत्वन्निमित्तमघनेसैवानुभवत्वेनात्रिसिद्धिः । ननु नानैवाशरीरत्वावच्छिन्नकत्वनागोत्वेपविमतिसं
स्कारानुमितित्वावच्छेदेन तासभेदसागोत्वेतानानिमेहोपिधर्मधासत्तां सत्त्वानिपक्षस्वदविनिगमादिविरहात् । चेत्र
पर्यवसितनाविधेयतावच्छेदकत्वं स्फाके कत्वनाया वचिषयाभावरूपं कत्वनागोत्वेन गृहधर्मभेदाघुपनापकंत्वा
नाभावात् । परामाधारणपर्यवसितनविधेयतावच्छेदकसकाकेकत्वनु विषयत्वाभावस्यपोग्यायोग्यमतिर्योगि
त्वेन गृहीतानुमत्वाजत्यान । या त्वोजिहापापाः कत्वनापाः सर्वत्वसंभवान्नेतिनिः पस्नूहेनशरीरत्वावच्छे
नुधर्मजातमघेदतृपनीयत्वएवतुपाधौमहापिकत्वमनोत्वाघवंशरीरेगोत्वेतासत्वोगोत्वेतचावच्छेदकत्वेमितितध
र्मेनत्वेहोपनपापत्वमनत्वेनिविरमानुत्वचारामप्रदर्शितत्वस्त्वेतीमास्तांविस्तरः । समाहितं संस्कारत्वसिद्धिरीति